

BARQAROR BIRIKMALARNING O'ZBEK-INGLIZ PARALLEL KORPUSINI
YARATISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Nurullayeva Oydin Nazirjon qizi

TAFU katta o'qituvchisi, PhD

Annotatsiya. Mazkur maqolada barqaror birikmalarning o'zbek-ingliz muvoziy korpusini yaratishning nazariy-metodologik asoslari yoritiladi. Unda barqaror birikmalarni oddiy so'z birikmalaridan farqlash, ularni real matnlar asosida ajratish, ingliz tilidagi muqobillari bilan juftlash hamda ma'no, uslub, qo'llanish sohasi va tarjima turi bo'yicha izohlash tamoyillari tahlil qilinadi. Tadqiqotda barqaror birikmalar xalq tafakkuri, obrazli idrok va madaniy tajribani ifodalovchi muhim lisoniy birlik sifatida talqin etiladi. Shuningdek, o'zbek va ingliz tillaridagi muqobillik darajalari — to'liq muqobil, qisman muqobil, mazmuniy muqobil hamda izohli tarjima ko'rinishlari misollar asosida ko'rsatib beriladi. Maqolada bunday korpusning tarjimashunoslik, frazeologiya, o'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitish va avtomatik tarjima tizimlari uchun amaliy ahamiyati asoslanadi.

Kalit so'zlar: barqaror birikma, muvoziy korpus, korpus tilshunosligi, o'zbek tili, ingliz tili, frazeologik birlik, tarjima muqobilligi, ma'no izohi, lisoniy belgilash, avtomatik tarjima.

Barqaror birikmalar tilning oddiy lug'aviy boyligi emas, balki xalq tafakkuri, nutq madaniyati, obrazli idrok va baholash mezonlarini o'zida mujassam etuvchi murakkab lisoniy birliklar qatlamidir. Shu bois ularni o'zbek va ingliz tillari kesimida parallel korpus asosida tadqiq etish ikki yo'nalish uchun birdek muhimdir: birinchidan, o'zbek tilidagi barqaror birliklarning mazmuniy, uslubiy va madaniy xususiyatlarini tizimli ko'rsatish, ikkinchidan, ularning ingliz tilidagi mos yoki yaqin muqobillarini real tarjima matnlari asosida aniqlash. Bunday yondashuv ayniqsa kompyuter lingvistikasi yo'nalishi doirasidagi zamonaviy tadqiqotlar bilan uzviy bog'liq bo'lib, mazkur ixtisoslik oliy ilmiy-pedagog kadrlar tayyorlash tizimining alohida yo'nalishi sifatida qayd etilgan.

Barqaror birikmalar parallel korpusini yaratishda asosiy nazariy tayanch shundan iboratki, bunday birliklar yakka so'zlar kabi emas, balki tayyor nutqiy qolip sifatida o'rganilishi kerak. Masalan, o'zbek tilidagi ko'ngli tog'dek ko'tarildi birikmasini ingliz tiliga so'zma-so'z his heart rose like a mountain tarzida berish tabiiy emas, uning ma'nodoshi his spirits rose yoki matn vaziyatiga qarab he felt greatly encouraged shaklida ifodalanadi. Xuddi shuningdek, sabr kosasi to'ldi birikmasi inglizchada his patience ran out, ko'z ochib yumguncha esa in the blink of an eye tarzida beriladi. Bu holat barqaror birikmalarda shakl va mazmun o'rtasidagi munosabat har doim ham bevosita mos kelmasligini ko'rsatadi. R. Moon barqaror ifodalar va iboralarni matndan ajratib emas, aynan u ishlatilgan nutqiy muhitda tahlil qilish zarurligini ta'kidlaydi, bu fikr parallel korpus yaratishda kontekstni asosiy birlik sifatida olish zarurligini asoslaydi [10].

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

Parallel korpus yaratish metodologiyasida birinchi mezon – matnlarning tabiiyligi va manba ishonchliligidir. Korpusga sun'iy tuzilgan gaplar emas, balki badiiy asarlar, publitsistik matnlar, ilmiy-ommabop materiallar, rasmiy nutq namunalaridan olingan haqiqiy o'zbekcha matnlar va ularning inglizcha tarjimalari kiritilishi kerak. Chunki parallel matnlar majmuasi tarjima jarayonida barqaror birikmaning qanday anglanganini, tarjimon uni to'g'ridan-to'g'ri, ma'nodoshi orqali yoki izohli yo'l bilan berganini aniqlash imkonini beradi. Mona Baker tarjimashunoslikda korpuslardan foydalanish tarjimon sezgisiga haddan ortiq tayanishni kamaytirib, xulosalarni real matn dalillari bilan asoslash imkonini berishini qayd etadi.

O'zbek tilshunosligida korpus yaratish masalalari so'nggi yillarda alohida ilmiy yo'nalish sifatida shakllanmoqda. N. Abduraxmonovanning "O'zbek tili elektron korpusining kompyuter modellari" nomli avtoreferati oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim uchun mo'ljallangan ilmiy manba sifatida berilgan bo'lib, unda o'zbek tili elektron korpusini yaratishning konseptual modellari va lingvistik izohlangan korpus uchun texnologik usullardan foydalanish masalasi tadqiqot maqsadi sifatida ko'rsatilgan. N. Abduraxmonovanning "Korpus lingvistikasi" darsligida esa o'zbek tili elektron korpusini loyihalashda xorijiy tajribani o'rganish, matnlarni izohlash, qidiruv birliklarini belgilash va korpusning lisoniy hamda dasturiy ta'minotini yaratish masalalari yoritilishi qayd etilgan. Bu ilmiy tajriba barqaror birikmalar parallel korpusini yaratishda ham nazariy tayanch bo'lib xizmat qiladi [2].

Barqaror birikmalar korpusini yaratishdagi ikkinchi muhim mezon – birliklarni tanlash mezonidir. Korpusga kiritiladigan birliklar uch asosiy xususiyatga ega bo'lishi lozim: birinchidan, ular ikki yoki undan ortiq so'zdan tashkil topgan bo'lishi, ikkinchidan, nutqda nisbatan tayyor holda qo'llanishi, uchinchidan, ularning umumiy ma'nosi tarkibiy qismlar ma'nosining oddiy yig'indisiga teng bo'lmasligi yoki hech bo'lmaganda nutqiy odat bilan mustahkamlangan bo'lishi kerak. Masalan, og'zi qulog'ida – to be all smiles, yuragi orqasiga tortdi – his heart sank, tili kalimaga kelmadi – he was speechless, ko'ngliga qil sig'maydi – he is deeply upset, ikki oyog'ini bir etikka tiqmoq – to put pressure on someone kabi birliklar oddiy so'z birikmasi emas, balki obrazli va madaniy mazmun tashuvchi tayyor nutqiy birliklardir. Ko'p so'zli ifodalar tilni avtomatik qayta ishlash uchun murakkab birliklar ekanligi, ularni oddiy so'zlar kabi emas, alohida lisoniy birlik sifatida ko'rish zarurligi Sag va hammualliflar, shuningdek Constant va hammualliflar tadqiqotlarida keng asoslangan [8].

Bunday korpusning uchinchi metodologik ustuni – muqobillik darajasini belgilashdir. O'zbekcha barqaror birikma ingliz tiliga har doim ham aynan bir xil obraz bilan o'tmaydi. Shuning uchun parallel korpusda har bir birlik quyidagi darajalar bo'yicha izohlanishi maqsadga muvofiq: to'liq muqobil, qisman muqobil, mazmuniy muqobil, izohli tarjima va muqobili topilmagan birlik. Masalan, ko'z ochib yumguncha – in the blink of an eye to'liq yoki juda yaqin muqobil hisoblanadi, burni ko'tarildi – he became arrogant mazmuniy muqobil sanaladi, chunki inglizcha shaklda o'zbekcha obraz saqlanmaydi, do'ppisini osmonga otmoq – to be overjoyed izohiy-mazmuniy tarjima orqali beriladi, qovog'idan qor

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

yog‘moq esa matnga qarab to look gloomy, to have a dark expression yoki to be in a bad mood kabi turlicha berilishi mumkin. Polsha–ingliz parallel korpusi asosida frazeologik muqobillikni o‘rgangan P.Pezik katta hajmli parallel korpuslar iboraviy muqobillikni tadqiq etishda ayniqsa zarur ekanini ko‘rsatadi [11].

Parallel korpusda har bir barqaror birlik faqat tarjimasini bilan emas, balki izoh belgilari bilan ham berilishi kerak. Bunda quyidagi ma‘lumotlar majburiy sanaladi: o‘zbekcha birlikning asl shakli, inglizcha mos ifoda, birlik turi, ma‘nosi, uslubiy bo‘yoqdorligi, qo‘llanish sohasi, manba matn, tarjima turi, kontekst. Masalan: ko‘ngli yorishdi – her heart lightened / she felt relieved, turi – hissiy holat bildiruvchi ibora, ma‘nosi – ruhiy yengillashuv, uslubi – badiiy yoki so‘zlashuvga yaqin, tarjima turi – mazmuniy muqobil. Bunday izohlash barqaror birikmani nafaqat tarjima juftligi sifatida, balki qidiriladigan, solishtiriladigan, tasniflanadigan ilmiy birlik sifatida ko‘rsatadi. McEnery, Xiao va Tono korpus tadqiqotlarida vakillik, muvozanat, belgilash va ko‘p tilli korpuslar masalasini asosiy metodologik bo‘g‘inlardan biri sifatida ko‘rsatadi [6].

Barqaror birikmalarni izohlashda faqat shakliy o‘xshashlikka tayanish metodologik xatoga olib keladi. Masalan, qo‘l ko‘tarmoq birikmasi bir matnda to raise one’s hand, boshqa matnda to hit someone, yana bir holatda to support a proposal ma‘nosida kelishi mumkin. Shuningdek, bosh ko‘tarmoq birikmasi to recover, to rebel, to raise one’s head kabi turlicha tarjima qilinadi. Demak, parallel korpusda birlikning bitta tayyor tarjimasini berish yetarli emas, uning har bir qo‘llanishi kontekst bilan birga saqlanishi kerak. J. Sinkler korpus tahlilida so‘z va birikma ma‘nosini aniqlashda ularning atrofidagi nutqiy qurshov muhimligini ko‘rsatgan, bu fikr barqaror birikmalar korpusi uchun ham nazariy asos bo‘ladi [5].

Quyidagi misollar korpusga kiritiladigan birliklarning rang-barangligini ko‘rsatadi:

Turi	O‘zbekcha birlik	Inglizcha muqobil
Hissiy holat	hafsalasi pir bo‘ldi	he lost hope
Quvonch	boshi osmonga yetdi	he was over the moon
Qo‘rquv	yuragi orqasiga tortdi	his heart sank
Tezlik	ko‘z ochib yumguncha	in the blink of an eye
Jahldorlik	qovog‘idan qor yog‘di	he looked gloomy
Mag‘rurlik	burni ko‘tarildi	he became arrogant
Majburlash	ikki oyog‘ini bir etikka tiqdi	he put strong pressure on him
Sir saqlash	og‘ziga tolqon soldi	he kept silent
Beparvolik	parvoyiga ham kelmadi	he did not care at all
Noaniqlik	boshi qotdi	he was puzzled

Ushbu jadvaldan ko‘rinadiki, ayrim birliklarda obraz yaqinligi mavjud: ko‘z ochib yumguncha – in the blink of an eye. Ayrimlarida esa faqat ma‘no mos keladi: qovog‘idan

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G‘OYALAR

qor yog‘di – he looked gloomy. Yana bir guruhda tarjima izohga tayanadi: ikki oyog‘ini bir etikka tiqdi – he put strong pressure on him. Demak, parallel korpus barqaror birikmalarning lug‘aviy ro‘yxati emas, balki ularning tarjima jarayonidagi real harakatini ko‘rsatadigan ilmiy maydon bo‘lishi kerak. Koehn tomonidan yaratilgan Europarl parallel korpusi 11 tildagi parlament matnlari asosida tuzilib, parallel korpuslar tarjima tizimlari va til tadqiqotlari uchun katta ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatgan.

Barqaror birikmalar korpusining amaliy qiymati bir necha yo‘nalishda namoyon bo‘ladi. Birinchidan, u o‘zbek–ingliz tarjima amaliyoti uchun ishonchli tayanch yaratadi. Ikkinchidan, ikki tilli frazeologik lug‘atlarni boyitadi. Uchinchidan, o‘zbek tilini xorijiy til sifatida o‘qitishda obrazli nutq birliklarini kontekst asosida o‘rgatish imkonini beradi. To‘rtinchidan, avtomatik tarjima va matn tahlili tizimlarida iboralarni noto‘g‘ri ajratish yoki so‘zma-so‘z tarjima qilish muammosini kamaytiradi. O‘zbek tili korpusiga doir ilmiy nashrlar ro‘yxatida ham parallel korpus, o‘zbek–rus leksik moslashtirish, o‘zbek–ingliz tarjima jarayonida so‘z birikmalarini modellashtirish, ko‘p tilli tezaurus va korpus asosida ta‘lim texnologiyalari kabi yo‘nalishlar qayd etilgan.

O‘zbek tili korpuslari bo‘yicha so‘nggi yillardagi tadqiqotlar mazkur mavzuning ilmiy dolzarbligini yanada kuchaytiradi. Masalan, “O‘zbek tili dialektal korpusi ma‘lumotlar bazasini shakllantirish” nomli avtoreferatda tadqiqot maqsadi sifatida dialektal korpus ma‘lumotlar bazasining nazariy va texnologik asoslarini ishlab chiqish, lakunar birliklarga asoslangan ichki korpusning lingvistik ta‘minotini yaratish hamda izohlash tamoyillarini belgilash ko‘rsatilgan [3]. Bu holat shuni anglatadiki, o‘zbek tilshunosligida nafaqat umumiy milliy korpus, balki maxsus yo‘nalishdagi korpuslar – dialektal, mualliflik, ta‘limiy, terminologik va frazeologik korpuslar yaratish ehtiyoji kuchaymoqda.

Xulosa qilib aytganda, barqaror birikmalarning o‘zbek–ingliz parallel korpusini yaratish nazariy jihatdan frazeologiya, tarjimashunoslik va korpus tilshunosligi kesishgan nuqtada turadi. Metodologik jihatdan esa u matn tanlash, parallel joylashtirish, birlikni aniqlash, muqobilni belgilash, ma‘no-uslub izohini berish va mutaxassis tekshiruvi kabi bosqichlarga tayanadi. Bunday korpus yaratilsa, o‘zbek tilidagi ko‘ngli tog‘dek ko‘tarildi, sabr kosasi to‘ldi, og‘ziga tolqon soldi, do‘ppisini osmonga otdi, qovog‘idan qor yog‘di kabi obrazli birliklarning ingliz tilida qanday ifodalanishi dalillangan holda ko‘rsatiladi. Natijada barqaror birikmalarni o‘rganish subyektiv izohdan real matn daliliga asoslangan ilmiy tahlil darajasiga ko‘tariladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdurahmanova N.Z. O‘zbek tili elektron korpusining kompyuter modellari. Filol. fan. dokt. diss. avtoref. – Toshkent, 2021.
2. Abdurahmanova N.Z. Korpus lingvistikasi. Darslik. – GlobeEdit, 2023.
3. Abdurahmanova S.B. O‘zbek tili dialektal korpusi ma‘lumotlar bazasini shakllantirish. avtoreferat. – Toshkent, 2025.

4. Baker M. Corpora in Translation Studies: An Overview and Some Suggestions for Future Research // Target. – 1995. – Vol. 7, №2.
5. Sinclair J. Corpus, Concordance, Collocation. – Oxford: Oxford University Press, 1991.
6. McEnery T., Xiao R., Tono Y. Corpus-Based Language Studies: An Advanced Resource Book. – London, New York: Routledge, 2006.
7. Koehn P. Europarl: A Parallel Corpus for Statistical Machine Translation // MT Summit. – 2005. – P. 79–86.
8. Sag I.A., Baldwin T., Bond F., Copestake A., Flickinger D. Multiword Expressions: A Pain in the Neck for NLP // Lecture Notes in Computer Science. – 2002. – Vol. 2276. – P. 1–15.
9. Constant M., Eryiğit G., Monti J., van der Plas L., Ramisch C., Rosner M., Todirascu A. Multiword Expression Processing: A Survey // Computational Linguistics. – 2017. – Vol. 43, №4. – P. 837–892.
10. Moon R. Fixed Expressions and Idioms in English: A Corpus-Based Approach. – Oxford: Clarendon Press, 1998.
11. Pezik P. Exploring Phraseological Equivalence with Paralela // Selected Papers from the CLARIN Annual Conference. – 2016.
12. Rahmatullayev Sh., Mahmudov N., Xolmanova Z., O'razova I., Rixsiyeva K. O'zbek tili frazeologik lug'ati. – Toshkent, 2022.